

Өткөндөн Азыркыга Чейин Түрк Филологиясында Сөз Жасоо Маселеси

The Problem of Word Formation in Turkish Philology from Past to Present

Fatih Çelik¹

1. Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, fatih.celik@erciyes.edu.tr

Araştırma Makalesi
Research Article10.5281/
zenodo.12626979

Geliş/Received: 17.05.2024

Kabul/Accepted: 26.06.2024

Yayım/Published: 30.06.2024



buranadergisi.com

Аннотация

Тилдеги эң негизги бирдик - сөз. Сөздөрдүн бара-бара эскирип, унутулуп калары, алардын маанилеринин өзгөрүп кетиши, маанилердин кеңейиши жана жаңы сөздөрдүн пайда болоору тууралуу лексикологияда айтылып келет. Тилдин лексикалык корунун жаңы сөздөр менен улам толукталып, байыптуу процесси тиешелүү морфологиялык кубулуштар аркылуу, башкача айтканда, сөз жасоо аркылуу ишке ашат. Түркияда түркология тармагындагы изилдөөлөр 19-кылымда башталып, Түркия Республикасынын курулушу менен ылдамдаган. Осмон империясы кылымдар бою бул тармакка көңүл бурбай келген, бирок улутчул кыймылдардын дүйнөгө жайылышы менен Түркияда түркология жанданды. Түркия ал кезде бул тармакта кеч болсо да, Европада жана Орусияда жүргүзүлгөн изилдөөлөр бир топ жолду басып өткөн. Айрыкча падышалык Россия жана Советтер Союзунун тушунда Сибирден Кавказга, андан Түркстанга (Борбор Азияга) чейин, ал тургай Кытайга чейин түрктөр жашаган бардык жерлерде түрктөргө тиешелүү бардык нерселер изилденген. Түркологиянын бирдиктеринин бири – тил илими. Сөз жасоо лингвистикада өзүнчө бир тармак. Жалпы тил илиминдеги сөз жасоо маселесин изилдөө боюнча Н.М.Шанский, В.В.Виноградов, Е.А.Земская, Е.С. Кубрянова, И.С. Улукханов, А.Н.Тихонов, А.Н.Соболева ж.б.лардын эмгектери жарык көргөн. Түркологияда сөз жасоо проблемасына тиешелүү көптөгөн баалуу маалыматтар чет өлкөлүк илимпоздор; К.Грөнбек, В.Банг, Г.Вамбери, Г.И.Рамстедт, К.Броккельман, Ж.Дени, В.Котвич, Рясенен, А.Зайончковский, А.Эмре, Б.Аталай жана башкалардын эмгектеринен кездешет. Бул изилдөөбүздө түркологиядагы сөз жасооно токтолобуз. Сөз жасоо маселесинин жалпы тил илиминде жана түркологияда изилдениши бойынша токтоламыз.

Ачкыч сөздөр: Сөз Жасоо, Тил Илимин, Түркология

Abstract

The Turkish nation's language, culture, history, etc., whose origins go back to ancient times it has been a nation that has attracted the attention of researchers in many ways. The general name of the research conducted in this field is Turcology. Turcology is a field formed by the coming together of many disciplines. Turcology includes language, history, geography, folklore elements. Research in the field of Turcology in Turkey began in the 19th century and accelerated with the establishment of the Republic of Turkey. The Ottoman Empire neglected this field for centuries, but with the spread of nationalist movements around the world, Turcology revived in Turkey. Although Turkey was late in this field at that time, research conducted in Europe and Russia had come a long way. Especially under Tsarist Russia and the Soviet Union, from Siberia to the Caucasus, from Turkestan (Central Asia), and even to China, everything related to Turks was studied in all the places where Turks lived.

The most basic unit in a language is a word. It is mentioned in lexicology that words gradually become old and forgotten, their meanings change, meanings, expand and new words appear. The process of replenishing and enriching the lexical base of the language with new words takes place through the corresponding morphological phenomenon, that is, through word formation. Linguistics is one of the units of Turcology. Word formation is a separate field in linguistics. In the field of linguistics, N. M. Shansky, V. V. Vinogradov, E. A. Zemskaya, E. S. Kubryanova, I. S. The works of Ulukhanov, A. N. Tikhonov, A. N. Soboleva and others were published. A lot of valuable information related to the problem of word formation in Turcology is provided by foreign scientists; K. Grönbeck, V. Bang, G. Vambéry, G. I. Ramstedt, K. Brockelman, J. Deny, V. Kotwicz, Ryasenen, A. Zayonchkovsky, A. Emre, B. Atalay and others are found in the works. In this study, we will focus on word formation in Turcology. We will focus on the study of word formation in general linguistics and Turcology.

Keywords: Derive Words, Linguistics, Turcology

Киришүү

Сөз жасоо деген түшүнүк термин катары эки түрдүү мааниге ээ. Ал, биринчиден, туунду жана татаал сөздөрдүн кантип жасаларын, анда кандай каражаттар жана ыкмалар пайдалана тургандыгын билдирсе, экинчиден, туунду жана татаал сөздөрдүн табиятын иликтеп үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүмүн билдирет (Акат, 2009, б. 247).

Тилдин сөздүк курамындагы лексикалык бирдиктерди лексико-грамматикалык топторго бөлүштүрүү байыркы окумуштуулардын эмгектеринен эле жолугат. Байыркы грек окумуштуусу Аристотель сөздөрдү үч топко бөлгөн: атооч, этиш жана бөлүкчөлөр. Александрия тилчилери 8 сөз түркүмүн аныкташкан: атооч, ат атооч, этиш, тактооч, атоочтук, байламта, предлог, мүчө. Сөздөрдүн колдонулуш маанисине жана синтаксистик кызматына карата: а) өзүнчө маани берүүчү толук сөздөр (атооч, ат атооч, этиш, тактооч, атоочтук), б) кызматчы сөздөр (байламта, предлог, член) деп эки чоң топко бөлүштүрүү да ошол мезгилдерден башталган. Грек тили үчүн түзүлгөн бул бөлүштүрүүлөрдүн үлгүсү латын грамматикачыларынын да эмгектерине өз таасирин тийгизген. Ал эми Рим окумуштуулары сөз түркүмдөрүнүн ичинен мүчө деген түшүнүктүн ордуна сырдык сөз деген түшүнүктү киргизишкен.

Туунду сөздөрдүн куранды (сөз жасоочу) мүчөлөрдүн жардамы менен жасалыш ыкмасы сөз жасоонун морфологиялык ыкмасы деп аталат (Акат, 2009, б. 259). Тил илиминде тилдин бутактары өз ара байланыштуу, бири-бирин шарттоочу системалар жана категориялар катары каралат. Алардын ичинде сөз жасоочу каражаттар маанилүү орунду ээлейт. Анткени ал өзүнүн өзгөчөлүктөрү боюнча башка грамматикалык кубулуштар менен тыгыз байланышып, кээде аларды шарттап да калат. Ошондуктан сөз жасоонун касиеттери тилдин грамматикалык түзүлүшүнүн айрым закон ченемдүүлүктөрүн ачууда маанилүү ролду ойнойт.

1. Сөз жасоо маселесинин жалпы тил илиминде изилдениши

XX кылымдын аягынан баштап тил илиминдеги изилдөө иштери кыйла өнүгүү жолуна коюлду. Тээ антикалык доордун даанышмандарынан тарта т.а. Платондон баштап Э.Бенвенист, И.А.Бодуэн де Куртенэ, Л.Фон Витгенштейн, Л.С.Выготский, В.Фон Гумбольдт, Э.Кассирер, Ю.М.Лотман, А.Р.Лурия, А.А.Потебня, А.Шлейхер, Г.Г.Шпет, Р.Якобсон ж.б. чейин тилди адам аркылуу изилдегендиги айтылып келет (Евseyeva, 2011, б. 15).

Тил илими үчүн зарыл болгон “система”, “структура” деген түшүнүктөр бар. Мына ошентип, сөздөрдү түркүмдөргө бөлүштүрүү орто кылымдын окумуштуулары жана жаңы замандын тилчилери үчүн да бирден бир үлгү болуп жүрүп олтурду. Бара-бара буга тактоолор, толуктоолор, өзгөртүүлөр киргизилди. Сан атооч, сын атооч өз-өзүнчө сөз түркүм катары таанылып, атоочтуктар этиштин тобуна ыйгарылды.

Мындай принциптин натыйжасында дүйнө жүзүндөгү тилдердин бардыгында сөздөрдү бирдей сөз түркүмдөрүнө окшош кылып бөлүштүрүү керек деген көз караш да өкүм сүргөн. Мындагы логикалык принцип – адам баласынын ой жүгүртүүсү салыштырмалуу бирдей болгондуктан, сөздөрдүн лексика-грамматикалык топтору болгон сөз түркүмдөрү да бирдей болууга тийиш деген корутундуга негизделген.

XIX кылымдын экинчи жарымына чейин эле, тактап айтканда, профессор А.Потебняга чейин эле орус тил илиминде логикалык принцип негизги болуп келген. Аталган окумуштуу сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө сөздүн мааниси менен бирге формасына да көңүл бөлөт. Мына ошондон баштап орус тил илиминде сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө сөздөрдүн формасы биринчи орунга чыга баштайт (Abduvaliyev жана Sadikov, 1997, б. 33).

Жалпы тил илиминдеги сөз жасоо маселесин изилдөө боюнча Н.М.Шанский, В.В.Виноградов, Е.А.Земская, Е.С.Кубрянова, И.С. Улуханов, А.Н.Тихонов, А.Н.Соболева ж.б.лардын эмгектери жарык көргөн.

Н.М.Шанскийдин “Основы словообразования и лексикологии” (1953) деген эмгегинде орус тилинин сөз жасоо маселеси козголот (Şanskiy, 1953, б. 3-56).

Орус тилинин сөз жасоо маселесин изилдеген В.В.Виноградов орус тилин гана эмес адабиятын да мыкты иликтеген. Эгер тил жаатында сөз кыла турган болсок, т.а. сөз жасоо маселесине кайрыла турган болсок, анын “Русский язык” (1947) жана “Современный русский язык” (1961) аттуу эмгектери белгилей кетүүгө татыктуу.

Орус тилинин эң башта турган, эң көрүнүктүү тилчиси Е.С.Кубрякова сөз жасоо маселесин эң мыкты изилдеген жана ошону менен катар тил илимине киришүү ономазиология, сөз жасоо морфонология, кептин түрлөрүн, жана конгнитивдик лингвистиканы изилдеп чыккан. Ошондой эле жалпы герман тилдериндеги сөз жасоо маселесин да талдап чыккан. Мисалы анын эң көрүнүктүү «Сравнительная грамматика германских языков» (1963-1973) атуу эмгеги төрт том болуп басылып чыгып дүйнөлүк тилге байланыштуу китептердин арасынан өз ордун ээлеген.

В.С.Улукханов «Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания» (1975) аттуу эмгегинде сөз жасоо маселесин изилдеп чыккан, «Русская грамматика» (1980) деген эмгегинде орус грамматикасын жеткиликтүү мыкты изилдегендиги үчүн СССРдин мамлекеттик сыйлыгына ээ болгон (1982).

А.Н.Соболев да сөз жасоо маселесин изилдеген окумуштуулардан. Ал Балкан, Арумын, Албан, Болгар, Серб, Хорват жана Македон тилдериндеги сөз жасоо маселелерин изилдеп чыккан. Анын төмөнкү эмгектерин атоого болот: “Основы лингвокультурной антропогеографии Балканского полуострова. Том I. Homo balcanicus и его пространство. СПб.: Наука; München: Otto Sagner Verlag, (2013). Южноарумынский говор села Турья (Пинд). Синтаксис. Лексика. Этнолингвистика. Тексты. München: Biblion Verlag, (2005) Албанский тоскский говор села Лешня (Краина Скрапар). Синтаксис. Лексика. Этнолингвистика. Тексты. Marburg: Biblion Verlag, (2002). Болгарский широколыкский говор. Синтаксис. Лексика духовной культуры. Тексты. Marburg: Biblion Verlag, (2001). Sprachatlas Ostserbiens und Westbulgariens. Bd. I. Problemstellung, Materialien und Kommentare, Kartenanalyse. Marburg: Biblion Verlag, (1998) ж.б.

2. Сөз жасоо маселесинин түркологияда изилдениши

Сөз жасоо проблемасына тиешелүү көптөгөн баалуу маалыматтар чет өлкөлүк илимпоздор; К.Грэнбек, В.Банг, Г.Вамбери, Г.И.Рамстедт, К.Броккельман, Ж.Дени, В.Котвич, Рясенен, А.Зайончковский, А.Эмре, Б.Аталай жана башкалардын эмгектеринен кездешет (Oruzbayeva, 2000, b. 30-31).

Түрк тилдеринде сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө алгачкылардан болуп И.Мегизер бөлүштүргөн. Ал түрк тилдеринин сөз түркүмдөрү тууралуу бир топ терең ойлорун айткан. Негизинен латын грамматикаларынын үлгүсүндө болгону менен, И.Мегизердин эмгектеринде атоочтордун жөндөлүшү, сын атоочтун салыштырма даражалары, сөз жасоо, сан атооч, этиш, тактооч, жандооч, байламта, бөлүкчө жана сырдык сөздөр тууралуу сөз болгон. А.Курбановдун пикири боюнча, И.Мегизер түрк тилдеринин грамматикалык түзүлүшүнүн схемасын негиздеген. Ошентип, жаңы замандагы Европалык илимпоздор индоевропа тилдеринин жетишкендиктерин негиз катары алып, түрк тилдеринин грамматикасын түзүүгө аракет жасашкан. Натыйжада жандоочтордун «предлогдорго» окшоштурулуп чечмелениши («препозышин») пайда болгон. Француз лингвисти И. Голдерманн 1730-жылы жарык көргөн эмгегинде «препозышин» деген сөздү «постпозышин» деген сөз менен алмаштырып, бир топ туура багытка түшкөн. Анын грамматикасынын орус тилине которулушунда «постпозышин» «после положения» деген термин менен аталат. Ал эми муну «послелог» деген терминге алгачкы жолу Мухаммед Али Мирза Казем-Бек алмаштырган.

Түрк сөздөрүн сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүү маселесине А.Н.Самойлович, В. А. Гордлевскийлер да токтолушкан. Ушул маселеде алар биринчилерден болуп семантикалык жана синтаксистик принципке таянышкан. Ал эми тилчи А.Боровков сөздөрдү лексикалык мааниси, тышкы белгилери жана сүйлөмдө башка сөздөр менен айкалышуу боюнча бөлүштүргөн. Түрк тилдериндеги сөз түркүмдөрү жөнүндөгү окууну андан ары Н.К.Дмитриев өнүктүргөн. Ал өз алдынча сөз түркүмү катары тактоочтордун бар экенин далилдеп, бөлүкчө, модалдуу сөздөр тууралуу алгачкылардан болуп өз оюн айткан. Түрк тилдеринде сөз түркүмдөрү тууралуу окуунун андан ары өнүгүшү, тиешелүү деңгээлде такталышы А.Н.Кононов, Н.П.Дыренкова, В.М.Насилов, В.А.Баскаков, Э.В.Севортян, И.А.Батманов, А.М.Щербак ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде чагылдырылат (Abduvaliyev жана Sadikov, 1997, b. 40).

Түрк тилдеринин граматикаларында сөз жасоо маселеси морфологиянын (сөз түркүмдөрүнүн) чегинде каралып келген болсо, кийинчерээк А.Гулямов, Э.В.Севортян, Н.А.Баскаков, А.А.Юлдашев ж.б. сөз жасоону тилдин атайын бөлүмү катары карашып, сөз жасоонун лексикага жана грамматикага тиешелүү жактарын баса белгилешкен. Азыркы мезгилде, маселен, Ф.А.Ганиев, татар тили боюнча изилдөөлөрүндө сөз жасоонун морфологиянын чегинен тышкары турган тилдик деңгээл (уровень) катары кароону жактайт (Ganiyev, 1974, b. 74-81).

Э.В.Севортян түрк тилдеринин грамматикаларында сөз жасоо маселесин кеңири изилдеген окумуштуулардын алдынкы катарындагылардан. Бул совет өкүмөтүнүн көрүнүктүү тилчи, этимологу болсо да, түрк тилинин грамматикасын, айрыкча сөз жасоо маселесин терең изилдеген. Ал 1957-жылы доктордук эмгегин «Аффиксальное глаголообразование в азербайджанском литературном языке» (Севортян, 1957) деген темада жактайт. Ошону менен катар азербайжан тили менен гана чектелип калбастан бүткүл түрк тилдеринин этимологиясын изилдөөгө кадам таштап, этимология боюнча бир канча эмгектерди жарыялайт: «Этимологический словарь тюркских языков» (ЭСТЯ, 1-8 том, 1978-2008). Анын сөз жасоо маселесине байланышкан: Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования (М., 1962). Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования (М., 1966). Аттуу эмгектери түрк тилдеринин изилдениши, өзгөчө сөз жасоо маселесинин иликтениши үчүн абдан маанилүү.

Ошентип, түрк тилдеринде сөз жасоо проблемасы бир кыйла терең изилденген деген жыйынтыкка келүүгө негиз бар. Болгондо да сөздөрдүн жасалыш ыкмаларынын мазмунун ачууда белгилүү түрколог Н.К.Дмитриевдин изилдөөлөрү, өзгөчө анын «Грамматика башкирского языка» деген эмгеги абдан чон роль ойнойт. Негизги ойлору жетекчиликке алынып, андан кийин жазылган Н.К.Дмитриевдин түрк тилдериндеги сөз жасоого арналган изилдөөлөрү жаралгандыгы маалым.

А.Н.Кононов “Грамматика современного узбекского литературного языка” (1960) аттуу эмгегинде, зат атоочтордун жасалуу жолдорун төмөнкүдөй бөлүштүрүп карайт: 1.Морфологиялык жол; 2.Синтаксистик жол; 3.Синтаксистик-морфологиялык жол деп үчкө бөлүп карайт. Мындан тышкары фонетикалык жана семантикалык жолдор менен жасалган зат атоочторго токтолот (Кононов, 1960, б. 104-105). Ал эми зат атоочту жасоочу курандыларды “1.Образование имена существительные от имен существительных и других частей речи (кроме глагола): -чи; баликчи, тракторчи. -чы курандысы сыяктуу бир топ мүчөлөр талданат (Кононов, 1960, б. 106-109). 2.Аффиксы, образующие имена существительные отвлеченные и конкретные (названия предметов, орудий действия, места и т.п.): -лик; олалик, бойлик, тезлик. -лик курандысы сыяктуу бир топ мүчөлөр талданат (Кононов, 1960, б. 111-115). 3.Аффиксы, образующие имена действия, акта, процесса, результата действия: -ма; отишма, бошкарма, кучирма ж.б. (115-118). 4. Аффиксы, образующие имена существительные со значением орудия, средства, предмета, результата, реже-места действия: -ги; супурги, сезги ж.б. (118-125). 5. Аффиксы, образующие формы субъективной оценки имен существительных: -чак; тугунчак, кузичок ж.б. (125-129)” деп бөлүштүрөт (Кононов, 1960, б. 105-130). Демек, өзбек тилиндеги куранды мүчөлөрдүн бөлүнүшү тууралуу А.Н.Кононов өз эмгегинде терең чагылдырган.

Ал эми Э.В.Севортян “Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке” (1966) аттуу эмгегинде азербайжан тилиндеги ар бир мүчөгө өзүнчө токтолуп, өзбек, түркмөн, кыргыз, казак, түрк тилдеринин мисалдары менен салыштырып талдайт. Э.В.Севортян мүчөлөрдү “продуктивные формы” жана “непродуктивные формы” деп экиге бөлүп карайт (Севортян, 1966, б. 20-363). Ал эң көп колдонулган активдүү, өнүмдүү мүчө (продуктивные формы) катары алгач -лыг курандысын алат да, “Основами словообразования на -лыг служат существительные и еще большей степени – прилагательные разного морфологического состава, принадлежащие различным историческим слоям азербайджанской лексики. Среди основ много арабских и персидских заимствований. Аффикс -лык сообщает производным существительным значения свойства, качества, состояния или их сочетаний между собой. Исходные основы (существительные и прилагательные) в этом случае означают признак свойства, качества, состояния. Производные на -лыг могут приобретать также значение занятия или деятельности; исходная основа в этом случае означает субъект занятия или деятельности.” (Sevortyan, 1966, б. 20). деп белгилеп, ар бир куранды мүчөлөрдүн жардамы аркылуу жасалган сөздөрдү маани жагына көңүл бөлүп, мисалдар менен өз пикирин бышыктайт. Алсак: азер. – садиклик, көзеллик. туркм. – адыллык. тур. – азмалык. кирг. – акмалык (22). Ал эми өнүмсүз (непродуктивные формы), көп колдонулбаган, мүчө катары -даш мүчөсүн карайт. Мисалы: азер. – гардаш, сирдаш. туркм. – бойдаш. тур. – етекдаш. кирг. – аякташ. тув. – атташ ж.б. (164). Бул сыяктуу бир топ мүчөлөр талданат (Sevortyan, 1966, б. 20-373).

“Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология” аттуу эмгекте (SİGNYA, 1988) түрк тилдерине тиешелүү болгон сөз жасоо маселеси каралат. Эмгектин “Словообразования существительных”

аттуу бөлүмүндө (Кононов, 1988, б. 131) түрк тилдеринин сөз жасоо маселеси туурасында кимдер кандай эмгектерди жараткандыгы жана сөз жасоо туурасында кайсы тилчи кандай пикир айткандыгы жөнүндө кеңири маалымат берилген.

Негизи түркологияда сөз жасоо маселеси өтө маанилүү рол ойноп келет. Бул туурасында Э.В.Севортян: “Помимо своего собственно языковедческого значения, интерес к данной теме постоянно поддерживался также и нуждами развивающихся литературных языков, необходимостью найти словестные обозначение для новых понятий” –дейт (Тенишев, 1988, б. 132). Мисалы, түрк тилдеринин бардыгында кездешкен -лык курандысы бул эмгекте (Тенишев, 1988, б. 132) мындайча талданат: Л.Н.Харитонов (Haritonov, 1947, б. 101) якут тилинен мисалдар келтирет: ыллык «тропа», уллук «ляжка», дваллык «порок», утулук «руковица», тымтык «лучина» ж.б. –лык курандысын полисемиялык мүчө катары башкыр тилинде төрт маниси бөлүнүп каралат: а) концентрация отдельных конкретных предметов в каком-либо место; б) абстрактные понятия; в) целеустремленности или направленности; г) название прибора, инструмента или приспособления, связанное с конкретным предметом (Dmitriyev, 1948, б. 66-67). Ал эми Э.В.Севортян аталган мүчөнүн туюндурган маанилерин үчкө бөлүп карайт: а) свойство-качество и состояния; б) назначение и функция; в) местность или место, где имеется множество предметов природы или добытых человеком (Sevortyan, 1966, б. 20-53).

А.Н.Кононов болсо түрк тилиндеги –лык мүчөсүн туюндурган маанисине карай бешке бөлөт: а) место, изобилующее предметами природы, выраженными исходной основой; б) хранилище или помещение, предназначенные для предметов, выраженных исходной основой; в) название предметов, инструментов; г) название учреждений и должностей; д) отвяченные имена (Кононов, 1956, б. 106-107).

М.А.Хабичев болсо карачай-балкар тилиндеги бул мүчөнү билдирген маанисине карай алтыга бөлүп карайт: а) соразмерность; б) место; в) вещь или приспособление, предназначенные для того, что выражено исходной основой; г) обязанность, отношение, состояние и положение; д) род занятий, профессия или должность; е) отвлеченность (Habişev, 1971, б. 229-231). Каракалпак тилинде үч (Baskakov, 1952, б. 182), караим тилинде жети (Мусаев, 1964, б. 104-107). Ал эми татар тилинде жыйырма маанини туюнтат, деп бөлүштүрүп карашкан (Ganiyev, 1974, б. 74-81).

А. фон Габен “Байыркы түрк тилинин грамматикасы” аттуу эмгегинде (1988) фонетика, морфология, синтаксис маселелерин терең изилдеген. Морфологияга кайрыла турган болсок, сөз жасоо мүчөлөрүн төмөнкүдөй бөлүүштүрүп карайт: а) атоочтон атооч жасаган мүчөлөр: -ч, -ча, -чы, -хан, -кан, -кән, -кі ж.б. б) атооч сөздөрдөн сын атооч сөздөрдү уюштурган мүчөлөр: -чыг, -кі, -ла ж.б. в) атооч сөздөрдөн этиш сөздөрү жасаган мүчөлөр: -а, -д, -н, -ка, -сира ж.б. г) этиш сөздөрдөн зат атооч сөздөрдү жасаган мүчөлөр: -дук, -кач, -дак, -ки, -ма ж.б. д) этиштен сын атооч жасаган мүчөлөр: -дук, -далы, -мыш, -р ж.б. е) этиштен этиш жасаган мүчөлөр: -д, -дур ж.б. деп бөлүп иликтеп, ар бир мүчөгө мисалдар берип чыгат (Gaben, 1988, б. 43-200).

Ошондой эле түрк тилинин сөз жасоо маселесин Марсел Эрдал (2004) изилдеп, англис тилинде талдоо жүргүзөт (Erdal, 2004, б. 588).

Түркология илиминин чыгаан окумуштуусу А.Н.Кононовдун “Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв.” деген эмгегинде байыркы түрк тилиндеги сөз жасоо маселеси кеңири каралган. Мисалы атооч сөздөрдү жасаган курандыларды эле ал төмөндөгүдөй бөлүп карайт: а) имена существительные, образованные от именных классов слов (Кононов, 1980, б. 96-105).

Ал эми Талат Текин «Orhon Türkçesi Grameri» деген эмгегинин экинчи бөлүмүндө сөз жасоого кеңири токтолуп; заттан зат, заттан этиш, этиштен зат жана этиштен этиш жасаган мүчөлөрдү талдайт (Tekin, 2003, б. 80-93).

В. Г. Кондратьев болсо «Очерк грамматики древнетюркского языка» аттуу эмгегинде морфология жана синтаксис боюнча талдоо жүргүзөт. Сөз жасоо маселесине да бир аз токтолуп, айрым мүчөлөр туурасында кеп кылат. Мисалы: -чы// -чи курандысын алып: «-чы// -чи образует существительные, которые обозначают деятеля, лицо, занимающееся тем, что выражено исходной основой» дейт да мисал берет: тамга-чы – «хранитель печати» (Кондратов, 1970, б. 18), сыгыт-чы «плакальщик». Ошондой эле бул мүчөнүн монгол тилинен тараганы айтылат (Кондратов, 1970, б. 18). Ушул сыяктуу бир канча –дам; -г/-г жана –к/-к; -гу; -ым/-ім деген мүчөлөр каралат (Kondratov, 1970, б. 17-19).

Ж.Дени болсо “Түрк тилинин грамматикасы” эмгегинде осмон диалектисинин грамматикасын изилдейт (Deni, 1941, b. 3-345).

Н.А.Баскаков, З.Б.Арагачи, Г.Ф.Бабушкин тарабынан жарык көргөн “Eski ve Bugünkü Yenisey Dili” аттуу эмгекте атооч сөздөрүн жасаган сөз жасоо маселеси да козголуп, кыргыз, алтай, тува, хакас, энисей, шор тилдери мисал катары алынып, айрым мүчөлөр изилденген. -чы мүчөсүн алсак: тува. -чы, -чи, -чу, -чү, -жы, -жи, -жу, -жү: саанчы, колохозчу, өртчү, тараажы; кырг. -чы, -чи, -чу, -чү: малчы, ишчи, окуучу; хака. -чы, -чи, -жы, -жи: палыхчы, аңчы, пычыкчы; шор. -чы, -чи, -чу, -чү; алт. -чы, -чи: малчы, күрешчи; энисей. -чы, -чи: йолчы, бедизчи (Baskakov, 2006, b. 119-120).

Ал эми ушул эле Н.А.Баскаковдун “Языки народов СССР. Тюркские языки” (1966) аттуу жыйнагында бардык түрк тилдеринин грамматикасы боюнча жалпы маалымат берилет. Бул эмгекте төмөндөгү тилдердин грамматикасы каралат: чуваш тили боюнча – И.А.Андреев, азербайжан тили боюнча – Н.З.Гаджиева, түркмөн тили боюнча – П.А.Азимов, Дж.Амансарыев, К.Сарыев, гагауз тили боюнча – Л.А.Покровская, татар тили боюнча – М.З.Закиев, барабин татар тили боюнча – Л.В.Дмитриев, башкир тили боюнча – А.А.Юлдашев, кумык тили боюнча – А.Г.Магомедов, карачай-балкар тили боюнча – М.А.Хабичев, крым-татар тили боюнча – Э.В.Савортян, караим тили боюнча – К.М.Мусаев, ногой, каракалпак тилдери боюнча – Н.А.Баскаков, казак тили боюнча – С.К.Кенесбаев, Н.Б.Карашева, өзбек тили боюнча – В.В.Решетов, уйгур тили боюнча – А.Т.Кайдаров, тува тили боюнча – Ш.Ч.Сат, якут тили боюнча – Е.И.Убрятова, хакас тили боюнча – В.Г.Карпов, чулым түрк тили боюнча – А.П.Дульзон, шор тили боюнча – Г.Ф.Бабушкин, Г.И.Донидзе, кыргыз тили боюнча – Б.М.Юнусалиев, алтай тили боюнча – Н.А. Баскаковдордун эмгектери ушул жыйнакта топтоштурулган (Baskakov, 1966, b. 43-523).

Дагы мисал катары П.Азимовдун (1950) түркмөн тили боюнча, С.Жафаровдун (1949) жана Э.В.Савортяндун (1962) азербайжан тили боюнча, А.Гулямовдун (1955) өзбек тили боюнча, Л.Н.Харитонов (1955) жана Н.К.Антоновдордун (1952) якут тили боюнча, Т.М.Гарипов (1953) жана А.А.Юлдашевдердин (1958) башкыр тили боюнча, А.К.Хасенова (1958), А.И.Искаковдун (1969) казак тили боюнча, Б.Орузбаева (1964) жана С.Кудайбергеновдун (1969) кыргыз тили боюнча, түрк тили боюнча Мухаррем Эргин (1995), Тахсин Бангуоглу (1974), Талат Текин, Мехмет Өлмез (2003), М.А.Хабичевдин карачай-балкар тилдери (1971) боюнча изилдөөлөрүн атай кетишибиз керек. Ал эми тектеш тилдердин морфологиялык түзүлүштөрүн баяндама грамматикалардын ыкмасына салып изилдеген тилчилерден жогоруда аталгандарга кошумчалап, Н.А.Баскаковдун каракалпак тили боюнча (1951-1952); А.Н.Кононовдун түрк жана өзбек тилдери боюнча; К.Мусаевдин караим тили боюнча (1964), Л.А.Покровскаянын гагауз тили боюнча (1964) эмгектерин атоо зарыл. Андан кийинчерээк аталган багыттагы жарык көргөн илимий эмгектерден Ф.А.Ганиевдин татар тили боюнча, А.Ибатовдун казак тили боюнча изилдөөлөрүн кошумча атап өтүү керек. Бул эмгектердин басымдуу көпчүлүгүндө сөз жасоонун морфологиялык ыкмасы жана анын куранды каражаттары талдоого алынат (Oruzbayeva, 2000, b. 32-33).

Сөз жасоо проблемасы атайын планда советтик түркологдордун ичинен: Н.К.Дмитриев, Н.К.Баскаков, А.Н.Кононов, А.Гулямов, Э.В.Савортян, Т.М.Гарипов, С.Жафаров, П.Азимов, Б.Орузбаева, А.Т.Кайдаров, С.Муратов, А.А.Юлдашев, Н.К.Антонов, Ф.А.Ганиев, М.Я.Хабичев ж.б. эмгектеринде каралган. Түрк тилдериндеги сөз жасоо маселелерин атайын планда изилдөөдө орус тил илиминин теориялык жетишкендиктери өзгөчө түрткү болот. Бул таасир даяр үлгүлөрдү пайдалануудан эле байкалып турат (Oruzbayeva, 2000, b. 31).

И.А.Батманов, З.Б.Арагачи, Г.Е.Бабушкин “Eski ve Bugünkü Yenisey Dili” (2006), Г.И.Донидзе “Шорский язык” (1997), А.Вон Габен “Eski Türkçenin Grameri” (1995), И.Гиганова “Грамматика татарского языка” (1801) деген сыяктуу эмгектерди атоого болот.

Кыргыз тилинде сөздөрдү сөз түркүмдөргө бөлүштүрүү 1930-40-жылдарда жарык көргөн алгачкы илимий эмгектерде башталат. Буга белгилүү окумуштуу Касым Тыныстанов негиз салган. К.Тыныстанов “Кыргыз тилинин морфологиясы” (1934) деген эмгегинде кыргыз тилиндеги сөз жасоо маселесин изилдеп, курама атоочторго кеңири токтолот (Tinistanov, 1934, b. 33). Ал атооч сөздөрүн жасаган мүчөлөрдү курама атоочтор деп белгилейт да мындайча аныктама берет: “Курандылардын жардамы менен жалпы атоочтордон, же курандылардын жардамы менен жалпы уңгу этиштерден (жалпы этиштен, курама этиштен жана сыңар

этиштен) турган сөздөрдү курама атоочтор дейбиз. Маселен: кой – койчу, кой – койлуу, көр – көргүч, көр – көрөрман” (Тыныстанов 1934, б. 33). К.Тыныстанов курандыларды экиге бөлүп карайт: а) өзчүл курандылар; б) көпчүл курандылар. Аныктамасы: “Курандылардын ичинде атоочтордун түркүмдөрүн тандап куралыша турган курандылар бар. Мындай курандыларды өзчүл курандылар дейбиз. Тандабастан, атоочтордун бардык түркүмдөрүнө тең куралыша турган курандылар бар. Мындай курандыларды көпчүл курандылар дейбиз” (Tinistanov, 1934, b. 33). Зат атоочтон турган өзчүл курандылардан мисал: -чы кесипти, иштеген иштин түрүн көрсөтөт. Маселен: жылкы – жылкычы, трактыр – трактырчы, көпчүл курандылардан мисал: -чыл шыкты, жөндөмдү көрсөтөт. Мисалы: тууган – тууганчыл, жала – жалачыл, улут – улутчул, бай-байчыл (Tinistanov, 1934, b. 34).

“Кыргыз-түрк салыштырма грамматикасынын негиздери” аттуу эмгекте сөз жасоо маселеси сөз жасам деп берилип, сөз жасоо туурасында кыргыз жана түрк тилинде жалпыланып, эки тилде берилет. Эмгекте, сөз жасам туурасында жалпы маалымат берилип, сөз жасоодогу негизги түшүнүктөр, сөз жасоо мааниси, куранды мүчө, сөз жасоо тизмеги, сөз жасоо уясы, сөз жасоо тиби, сөз жасоо жолдору, морфологиялык жол жана синтаксистик жолдор каралган. Мисалы: атоочтон зат атоочту жасоочу -чы мүчөсү: av-сi мерген-чи, balıkcı балык-чы, tarihçi тарых-чы (Sadıkov жана Sagınbayeva, 2010, b. 292-367).

Хюля Касапоглу Ченгел “Kırgız Türkçesi Grameri” (2005) аттуу эмгегинде сөз жасоочу мүчөлөрдү төрткө бөлүп караган: а) атооч сөздөрдөн атооч сөздөрдү жасаган мүчөлөр; б) атооч сөздөрдөн этиш сөздөрдү жасаган мүчөлөр; в) этиш сөздөрдөн атооч сөздөрдү жасаган мүчөлөр; г) этиш сөздөрдөн этиш сөздөрдү жасаган мүчөлөр (Çengel, 2005, b. 106-160).

Дагы бир түрк тилинде жарык көргөн эмгек Татьяна Нуриахметовага таандык. Ал “Kırgız Türkçesinde İsim Yarma” деп аталган эмгегинде кыргыз тилиндеги атооч сөздөрүн жасаган мүчөлөрдү иликтеп карайт (Nuriahmatova, 2012, b. 1-400).

Алтай тилинин сөз жасоо маселеси боюнча Н.А.Баскаков эмгектенген. Анын эмгегинде зат атооч сөздөрүн кураган мүчөлөр эки жол менен жасалат: а) от имен посредством афф. –чак/чек (бөрү “волк”, бөрү-чек “волчонок”), -аш/еш (аяк “чашка”, аяг-аш “охотник”) –лык/лик (бай “богач”, “богатство”, байлык “богатство”), б) от глаголов посредством афф. –л (жыргал “радость”), -ын/-ин, -н (жуу “собирать”, жуун “собрание”) (Baskakov, 1997, b. 186).

Ошондой эле Н.А.Баскаковдун “Северные диалекты алтайского / ойротского / языка. Диалект кумандинцев” (1972) аттуу эмгегинде сөз жасоо маселеси да козголуп эң негизги активдүү колдонулган гана курандылар талдоого алынган (Baskakov, 1972, b. 43).

Фиген Гүнер Дилектин “Türk Lehçeleri Grameri” (2007) аттуу эмгегинде алтай тилинин грамматикасы; фонетика, морфология жана синтаксиси каралган. Ф.Г.Дилек сөз жасоо мүчөлөрүн төмөндөгүдөй топторго бөлүп карайт: а) атооч сөздөрдөн зат атооч жасоочу мүчөлөр; б) этиш сөздөрдөн атооч сөздөрдү жасаган мүчөлөр; в) атооч сөздөрдөн этиш сөздөрдү жасаган мүчөлөр; г) этиш сөздөрдөн этиш сөздөрдү жасоочу мүчөлөр (Dilek, 2007, b. 1019-1039).

Эң биринчилерден болуп тува тилинин морфологиясын лингвист-этнолог М.А.Кастрен изилдеп, морфологияны синхрондук системага салып, салыштырма ыкмада изилдөө жүргүзөт (1849). Ошондой эле, Кастрен койбал жана карагас тилдерине да токтолуп, фонетика жана морфологиясын изилдеген (1857). Тува тилин дагы бир белгилүү окумуштуу В.И.Рассадин иликтөөгө алган. Ал өзүнүн “Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении” (1978) аттуу эмгегинде жалпы морфология маселесин иликтейт. Ал эми зат атооч сөздөрүн жасоочу мүчөлөрдү эки чоң топко бөлүп карайт: 1.Неаффиксальный способ словообразования. 2.Аффиксальный способ словообразования. Биринчи топко кирген мүчөлөрдү да (Неаффиксальный способ словообразования) үч жол менен изилдейт. Алар: а) лексико-семантикалык жол. Мисал: дүннүк (потолок избы, дома), ыргай(шомпол) (Rassadin, 1978, b. 58). б) лексико-морфологиялык жол. Мисал: нииттер(молодежь), кызыллар (красногвардейцы, красные). в) лексико-синтаксистик жол. Мисал: аян кушкаш (перелетные птицы), ашняк аң(медведь) (Rassadin, 1978, b. 58-62). Ал эми экинчи топко кирген мүчөлөрдү (Аффиксальный способ словообразования) өнүмдүү жана өнүмсүз деп экиге бөлүп карайт. Мисалы: өнүмдүү мүчөлөргө -чы, -ышкы, -лыкшы, -ууд, -нык мүчөлөрүн киргизсе: балыкшы(рыбак), аалышкы(свой),

дүшдүк (полуденное время), өнүмсүз мүчөлөргө -ак, -дың, -дырык, -ңгы, -пан, -кеш, -кер, -паз, -хана, -стан, -дар мүчөлөрүн киргизип изилдөө жүргүзөт: согунак (боек уружья), айдың (лунный свет). Ошондой эле сын атоочторду жасаган сөздөрдү да ушул эле жолдор менен изилдейт (Rassadin, 1978, b. 62-110).

Экрем Арыкоглу “Türk Lehçeleri Grameri” (2009) деген эмгегинде тува тилинин сөз жасоо мүчөлөрүн изилдеген. Ал сөз жасоо мүчөлөрүн төмөндөгүдөй бөлүп карайт: а) заттан зат; б) этиштен зат; в) заттан этиш; г) этиштен этиш жасоочу мүчөлөр (Arıkoğlu, 2007, b. 1165-1176).

Ал эми Ф.Г.Исхаков “Тувинский язык” (1961) аттуу эмгегинде тува тилиндеги сингармонизм законун жана үндүү үнсүз тыбыштарын терең изилдейт (Исхаков 1961, b. 9-116). Андан ары Ф.Г.Исхаков А.А.Польмбаха менен биргелешип “Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология” деген эмгекти жаратып (1956) сөз жасоо маселесине кайрылат. Бул эмгекте сөз жасоо мүчөлөрү жасалыш жолдоруна карай бөлүнгөн эмес, жалпы эле сөз жасаган мүчөлөр иликтөөгө алынган. Мисалы -г курандысы алынып, ал кайсы сөз түркүмүндөгү сөздөн кайсы сөз түркүмүн жасары айтылат да мисалдар менен толукталат. Ушундай жолдор аркылуу сөз жасоочу мүчөлөр изилденип жүрүп отурат. Мисалы: “-г варианттары –ыг//иг. Этиш сөздөрүнө уланып, атооч сөздөрүн курайт: ажыг (аш-ыг) “перевал” от аш – “переваливать”; айтыг (айыт-ыг) “указание”, “наставление” от айыт “указывать”, “наставлять”, “объяснять”, “разъяснять” ж.б.” (İshakov жана Pol'mbah, 1961, b. 150).

К.Х.Оргунун “Тыва Дыл” (лексика, фонетика, морфология) аттуу (1960) эмгегинде тува тилиндеги сөз жасоо маселеси да каралат, атооч сөздөрүн жасаган 8 гана мүчө иликтөөгө алынат. Алар: -чы, -ыг, -лыг, -ыг, -та, -тыр, -ымал, -дурук (Orgu, 1960, b. 50). Бул эмгек нукура тува тилинде жазылгандыктан, мисалдар, түшүндүрмөлөр тува тилинде берилген. Ошондой эле тува тилинин грамматикасын изилдөөгө алган К.Давид Харрисон өзүнүн илимий диссертациясын англис тилинде жазган. Эмгектин аталышы “Topics in the phonology and morphology of tuvan” (2000).

Хакас тилинде куранды зат атоочтордун жасалышы түркологдор тарабынан кеңири изилдөөлөргө алынууда. Мисалга алсак, куранды атоочтор туурасында Д.Ф.Патачакова, “Аффиксы словообразования имен существительных” (1987), Н.А.Баскаков “Грамматика хакасского языка” (1975), Н.П.Дыренкова “Грамматика хакасского языка” (2007), Ekrem Arıkoğlu ‘Nakas Türkçesi’ сыяктуу эмгектерде хакас тилиндеги куранды мүчөлөр туурасында маалыматтар берилет (Arıkoğlu, 1999, b. 55).

Хакас тилинин куранды мүчөлөрү тууралуу тереңирээк маалыматты Н.А.Баскаков жана А.И.Инкижекова-Грекулдун эмгектеринен жолуктурууга болот. Алардын “Хакасский язык” (1953) деген китебинен жалпы эле сөз жасоо маселесин кеңири кездештирүүгө болот. Атооч сөзүн кураган курандылар бул эмгекте аффикстер деп берилип, ар бир аффикстер талдоого алынган. Эмгекте атооч сөздөрдү кураган бардык курандылар алынып мисалдар менен түшүндүрүлөт (Баскаков, Инкижекова-Грекул, 1953, b. 403-416). Мисалы: -чы, -чи, -чы, -чи; істен –“трудиться”, істенчи “трудящийся” күрес –“бороться”, күресчи –“боец” (405).

Д.Ф.Патачакова “Аффиксы словообразования имен существительных” (1987) аттуу эмгегинде зат атооч сөзүн жасаган мүчөлөрдү бөлбөй чогу алып карайт да, сөздөрдүн жаралышын маанилерине карай бөлүштүрүп, мисалдар менен бышыктайт (Патачакова, 1987, b. 123-138). Мисалы: -чы курандысын алып, он маанини туюндурган сөздөрдү жасарын белгилейт: а) аффикс –чы образует имена существительные, обозначающие действующее лицо с указанием на род его занятий; тагчы “горняк” от таг “гора”, тими́р чолчы “железнодорожник” от тими́р чол “железная дорога” ж.б. (Pataçakova, 1987, b. 123).

Н.П.Дыренкова “Грамматика хакасского языка. Фонетика и морфология” (1948) аттуу эмгегинде атооч сөздөрүн жасаган мүчөлөрдү экиге бөлүп карайт: а) этиш сөздөрдөн зат атооч сөздөрүн жасаган мүчөлөр, б) зат атооч сөздөрдөн зат атооч сөздөрүн жасаган мүчөлөр (Direnkova, 1948, b. 15-19). Ал эми Н.А.Баскаков “Грамматика хакасского языка” (1975) аттуу эмгегинде сөз жасоо мүчөлөрүн өнүмдүү жана өнүмсүз мүчөлөр деп бөлүп карайт. Өнүмдүү мүчөлөргө ал: -чы/ -чи, -ыг/-іг, -г/-г, -ыс/-іс, -ым/-ім мүчөлөрүн киргизсе, өнүмсүз мүчөлөргө: -дес, -ба, -дырых, -ма, -ын, -ыр мүчөлөрүн киргизет (Baskakov, 1975, b. 50-53).

Ошондой эле Экрем Арыкоглу “Türk Lehçeleri Grameri” (2007) аттуу эмгегинде сөз жасоо мүчөлөрүн төрткө бөлүп карайт (Arıkoğlu, 2007, b. 1094-1102).

Корутунду

Жогоруда берилген сөз жасоо маселеси туурасында жалпы тил илиминде; Н.М.Шанский, В.В.Виноградов, Е.А.Земская, Е.С. Кубрянова, И.С. Улуханов, А.Н.Тихонов, А.Н.Соболева ж.б. баштаган тилчи окумуштуулар өзсалымдарын кошуп келген болсо, түркологияда көрүнүктүү түркологдор: Н.К.Дмитриев, Н.К.Баскаков, А.Н.Кононов, А.Гулямов, Э.В.Севортян, Т.М.Гарипов, С.Жафаров, П.Азимов, Б.Орузбаева, А.Т.Кайдаров, С.Муратов, А.А.Юлдашев, Н.К.Антонов, Ф.А.Ганиев, М.Я.Хабичев ж.б. эмгектерин атоого татырлык. Ошондой эле, кыргыз тилинде, К.Тыныстанов, Б.Орузбаева, С.Давлетов, С.Кудайберген, Т.Садыков, Б.Сагынбаева, И.Абдувалиевдун эмгектери; Алтай тилинин сөз жасоо маселеси боюнча Н.А.Баскаков, Фиген Гүнер Дилек ж.б. тува тилинде: М.А.Кастрен В.И.Рассадин, Ф.Г.Исхаков А.А.Польмбах, К.Х.Оргунун, К.Давид Харрисон ж.б.; Хакас тилинде: Д.Ф.Патачакова, Н.П.Дыренкова, Екрем Arıkoğlu, Н.А.Баскаковдордун эмгектери маселенин тарыхын жана теориялык негиздерин изилдөөдө терең баага арзыды.

Жалпы тил илиминде жана Түркология тармагында өткөндөн азыркыга чейин көптөгөн баалуу изилдөөлөр жүргүзүлдү. Бул изилдөөлөр ар кайсы өлкөлөрдө ар кандай илимпоздор тарабынан жүргүзүлгөнү көрүнүп турат. Албетте, бул изилдөөлөрдүн негизги себеби илим менен алектенүү болгону менен, башка себептер да бар. Айрыкча СССРге чейинки жана СССР доорунда жүргүзүлгөн изилдөөлөр Орусиянын экспансионисттик саясатына таянган. Негизги максат – Орусия басып алган жерлердеги элдин тилин, маданиятын таанып-билүү жана Түркстан аймагында жашаган түрктөрдүн тил бүтүндүгүн бузуу болгон. Мурда бир жазма тил болгон бул жерлер азыр толугу менен бөлүнгөн. Азыр түрк дүйнөсүндө орус тили байланыш үчүн колдонулат. Бирок бул абал азыр өзгөрө баштады. Ар бир түрк коому өз диалектине көбүрөөк маани берет.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

- Abduldaev, İ. cana Tursunov, A. (1976). *Kırgız tili*. Mektep.
- Abduldaev, İ., Saparov, A. cana Oruzbaeva, B. (1968). *Kırgız tili*. Mektep.
- Abduvaliev, İ. (2003). *Kırgız tili*. Mektep.
- Abduvaliev, İ. (2008). *Kırgız tilinin morfolojiyası*. Mektep.
- Abduvaliev, İ. cana Sadıkov, T. (1997). *Azırkı Kırgız tili morfolojiya*. Aybek.
- Ahanov, K. (1965). *Til bilimine kirispe*. Mektep.
- Ahmatov T. K. cana Mukambaev, C. (1978). *Azırkı Kırgız tili: fonetika, leksika*. Mektep.
- Ahmatov, T. K. (1986). *Calpı til ilimi*. Mektep.
- Ahmatov, T., Mukanbaev, C. cana Imanaliev, S. (1978). *Til ilimine kirisüü*. Mektep.
- Anjiganova, O. P. (1987). *Leksikolgiya i slovoobrazovanie*. Abakan.
- Arıkoğlu E. ve Klara K. (2003). *Tuva Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Arıkoğlu, E. (2005). *Örnekli Hakasça-Türkçe sözlük*. Akçağ.
- Aşırbaev, T. (2000). *Kırgız tilinin stilistikası: fonetikalk, söz jasoo jana leksikalık stilistika*. Bişkek.
- Baskakov, N. A. (1972). *Severnie dialekti Altayskogo (oyrotskogo) Yazıka*. Moskva.
- Baskakov, N. A. i A. I. Inkjekova-Grekul (1953). *Hakassko-Russkiy slovar*. Moskva.
- Batmanov İ.A., Aragaçi, Z. B. ve Babuşkin, G. F. (2006). *Eski ve bugünkü Yenisey dili* (K. Sarıgül, İ. Aydemir Çev.). Avrasya.
- Batmanov, İ. A. (1944). *Sovremennyy Kirgizskiy yazık*. Kirgosizdat.
- Çengel, K. H. (2005). *Kırgız Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Davletov, S. cana Kудaybergenov, S. (1980). *Azırkı Kırgız tili*. F.
- Dırenkova, N. P. (1941). *Gramatika şorskogo yazıka*. Akademii Nauk SSSR.
- Dırenkova, N. P. (1948). *Grammatika Hakasskogo yazıka*. Fonetika i Morfolojiya.

- Dmitriev, N. K. (1948). *Grammatika Başkirkosko yazıka*. İVL.
- Dmitriev, N. K. (1960). *Turetskiy yazık*. İVL.
- Dmitriev, N. K. (Red.) (1956). *Issledovaniya po sravnitel`noy grammatike Tyurkskih yazıkov morfologiya*. Nauka.
- Drevnetyurkskiy slovar`*. (1969). (Red. V. M. Nadelyaeva, D. M. Nasilova, Ye. R. Tenışeva, A. M. Şerbaka). Nauka.
- DTS. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar`*.
- Ercilasun A. B. (1991). *Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü (ortak)*. Kültür Bakanlığı.
- Ercilasun, A. B. (2007). *Türk lehçeleri grameri*. Akçağ.
- Evseeva, İ. V. (2011). *Kognitivnoe modelirovanie sistemi Russkogo yazıka (na materiale kompleksnih edinit)*. Russkiy Yazık Avtoreferat Dissertatsii Na Soiskanie Uçenoy Stepeni Doktora Filologičeskih Nauk Kemerovo.
- Gatiatullina, 3. 3. (1984). *Slovar` slovoobrazovatel`nih elementov sovremennogo Tatarskogo literaturnogo yazıka*. Kazan.
- Harrison D. K. (2000). *Topics in the puonology and morphology of Tuvan* [Phd thesis, Yale University]. <https://harrison.domains.swarthmore.edu/Harrison-Dissertation.pdf>
- Ishakov, F. G. i Palmbah A. A. (1961). *Grammatika Tuvinskogo yazıka*. Vostoçnaya Literatura.
- Ishakov, V. G. (19569). *İmya suşestvitel`noe // issledovaniya po sravnitel`noy grammatike Tyurkskih yazıkov*. Morfologiya.
- Katanov, N. F. (1903). *Opit issledovaniya uryanhayskogo yazıka s ukazaniem glavneyşih rodstvennih otnoşeniy ego k drugim yazıkam Turkskogo*. Tipolitografiya Imperatorskogo Kazanskogo Unta.
- Komisyon. (1988). *Sravnitel`no-istoričeskaya grammatika Tyurkskih yazıkov*. Morfologiya.
- Komisyon. (2009). *Azırkı Kırgız adabiy tili*. KМУİA.
- Kononov, A. N. (1960). *Grammatika sovremennogo Uzbekskogo literaturnogo yazıka*. Izdatel`stvo Akademii Nauk SSSR.
- Kononov, A. N. (1980). *Grammatika Turkskih runičeskih pamyatnikov VII-XII vv*. Nauka.
- Kubryakova, E. S. (1963-1973). *Sravnitel`naya grammatika Germanskih yazıkov*. (Basma Üy Cok).
- Kudaybergenov, S. (1983). *O svyazah Altayskih yazıkov // Turkologičeskie Issledovaniya*. (Basma Üy Cok).
- Nuriahmetova T. (2012). *Kırgız Türkçesinde isim yapma* [Doktora tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi-Marmara Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Orgu, K. H. (1960). *Tıva dil (Leksika, Fonetika, Morfologiya)*. (Basma Üy Cok).
- Oruzbaeva, B. (1988). *Printsıptı postroeniya istoričeskoy grammatiki Kırgızskogo yazıka I haraktiristika ee materialov // Voprosı Sovetskoy Tyurkologii*. (Basma Üy Cok).
- Oruzbaeva, B. O. (2000). *Söz kuramı*. Mektep.
- Pataçakova, D. F. (1984). *Affiksi slovoobrazovaniya imen suşestvitel`nih*. (Basma Üy Cok).
- Pataçakova, D.F. (1962). *Hakas tili*. Abaka.
- Ramstedt, G. I. (1952). *Einführung in die Altaische sprachwissenschaft*. Formenlehre.
- Rassadin, V. I. (1971). *Fonetika i leksika Tofalarskogo yazıka*. Buryat. Kn. Izd-vo.
- Rassadin, V. I. (1978). *Morfologiya Tofalarskogo yazıka v sravnitel`nom osveşenii*. Izdatel`stvo Nauka.
- Sadikov, T. cana Sagınbaeva, B. (2010). *Kırgız - Türk Salıştırma Grammatikasının Negizderi*. (Basma Üy Cok).
- Sevortyan, Y. V. (1956). *Slovoobrazovanie v Tyurkskih yazıkah // issledovanie po sravnitel`noy grammatike Tyurkskih yazıkov*. İzdatel`stvo AN SSSR.
- Sevortyan, Y. V. (1962). *Affiksi glagoloobrazovanie v Azerbayjanskom yazıke*. İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı.

- Sevortyan, Y. V. (1966). *Affiksı imennogo slovoobrazovaniya v Azerbaydjanskom yazıke*. Izdatel'stvo Nauka.
- Sevortyan, Y. V. (1974). *Etimologičeskiy slovar` Tyurkskih yazıkov (obşetyurkskie ı mejtyurkskie osnovı na glasnie)*. Nauka.
- Şanskiydin, N. M. (1953). *Osnovı slovo obrazovaniı ı leksikologii*. (Basma Üy Cok).
- Tenişev, Y. (1997). *Drevne-Kırızskiy yazık*. İzdatel'stvo "İlim"
- Tınıstanov, K. (1934). *Kırız tilinin morfologiyası*. (Basma Üy Cok).
- Uluhanov, B. C. (1975). *Slovoobrazovatel`naya semantika v Russkom yazıke ı printsipi ee opisaniya*. (Basma Üy Cok).
- Vinogradov, V. V. (1947). *Russkiy yazık*. İzdatel'stvo Nauka
- Vinogradov, V. V. (1961). *Sovremenniy Russkiy yazık*. İzdatel'stvo Nauka
- Von Gabain, A. (1995). *Eski Türkçenin grameri* (M. Akalın Çev.). Yükseköğretim Kurulu.

Extended Abstract

Turcology is a very broad field. History, language, folklore, geography and similar departments are included in the science of Turcology. While studying a language, it is not enough to just know the language; it is also necessary to know history and geography. While the field is so wide, on the contrary, studies should be done with a narrower scope but from a broader perspective. In this study, studies on word derivation within Turcology were discussed.

The most basic unit in a language is a word. It is mentioned in lexicology that words gradually become old and forgotten, their meanings change, meanings expand, and new words appear. The process of replenishing and enriching the lexical base of the language with new words takes place through the corresponding morphological phenomena, that is, through word formation.

Research in the field of Turcology in Turkey began in the 19th century and accelerated with the establishment of the Republic of Turkey. The Ottoman Empire neglected this field for centuries, but with the spread of nationalist movements around the world, Turcology revived in Turkey. Although Turkey was late in this field at that time, research conducted in Europe and Russia had come a long way. Especially under Tsarist Russia and the Soviet Union, from Siberia to the Caucasus, from Turkestan (Central Asia), and even to China, everything related to Turks was studied in all the places where Turks lived.

Linguistics is one of the units of Turcology. Word formation is a separate field in linguistics. N. M. Shansky, V. V. Vinogradov, E. A. Zemskaya, E. S. Kubryanova, I. S. The works of Ulukhanov, A. N. Tikhonov, A. N. Soboleva and others were published. A lot of valuable information related to the problem of word formation in Turcology is provided by foreign scientists; K. Grönbeck, V. Bang, G. Vambery, G. I. Ramstedt, K. Brockelman, J. Deny, V. Kotwicz, Ryasenen, A. Zayonchkovsky, A. Emre, B. Atalay and others are found in the works.

In this study, we will focus on word formation in Turcology. We will focus on the study of word formation in general linguistics and Turcology.

The division of lexical units of the language into lexico-grammatical groups can be found in the works of ancient scientists. The ancient Greek scientist Aristotle divided words into three groups: nouns, verbs, and particles. Alexandrian linguists identified 8 groups of words: noun, pronoun, verb, adverb, pronoun, conjunction, preposition, and participle. Words began to be divided into two large groups in terms of their usage meanings and syntactic functions: a) complete words with separate meanings (noun, pronoun, verb, adverb, adverb), b) auxiliary words (conjunction, preposition, article). This division model created for the Greek language also influenced the works of Latin grammarians. And instead of the concept of a member of a word family, Roman scholars introduced the concept of a secret word.

Many valuable studies have been carried out in the field of general linguistics and Turcology from the past to the present. It is clear that these studies were carried out by different scientists in different countries. Of course, the main reason for these studies is to do science, but there are other reasons as well. Especially the research conducted before and during the USSR was based on Russia's expansionist policy. The main purpose was to recognize the language and culture of the people in the lands occupied by Russia and to destroy the linguistic integrity of the Turks living in the Turkestan region. These areas, which used to have a single written language, are now completely separated. Russian is now used for communication in the Turkish world. However, this situation is now starting to change. Speakers of every Turkish dialect are increasing today.

Many scientists have done valuable work in the field of Turcology, albeit for different reasons. Some of the leading scientists in Turcology are: N. M. Shansky, V. V. Vinogradov, E. A. Kubryanova, I. S. Ulukhanov, A. N. Tikhonov, A. N. If beginning linguists contributed, N. K. Dmitriev, N. K. Baskakov, A. N. Kononov, A. Gulyamov, E. V. Sevortyan, T. M. Garipov, S. Jafarov, P. Azimov, B. Oruzbaeva, A. T. The works of Kaidarov, S. Muratov, A. A. Yuldashev, N. K. Antonov, F. A. Ganiev, M. Y. are worth mentioning. Also, in Kyrgyz language, works of K. Tynystanov, B. Oruzbaeva, S. Davletov, S. Kudaibergenov, T. Sadykov, B. Sagynbaeva, I. Abduvaliyev; on the word formation of the Altai language, N. A. Baskakov, Figen Güner Dilek etc. In Tuvan: M. A. Kastren, V. I. Rassadin, F. G. Ishakov, A. A. Organ, K. David Harrison, etc.; In the examination of the historical and theoretical foundations of the problem in the Khakas language, D. F. Patachakova, N. P. Dyrenkova, Ekrem Arıkoğlu, N. A. Baskakov's work was highly valuable.

We believe that studies in every field of Turcology will continue to increase in the future.

Çalışmanın yazarı “COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki hususları beyan etmiştir:

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir. / **Ethics Committee Approval:** Ethics committee approval is not required for this study.

Finansman: Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır. / **Funding:** No support was received from any institution or organization for this study.

Destek ve Teşekkür: Çalışmanın araştırılması ve yazımı esnasında destek veya fikirlerine başvuru herhangi bir kişi bulunmamaktadır. / **Support and Acknowledgments:** There is no person whose support or ideas are consulted during the research and writing of the study.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayımlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. / **Declaration of Conflicting Interests:** The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this article.

Yazarın Notu: Bu çalışma “Kırgız Cana Tüştük Sibir Türk Tilderindeki Kurandı Atoç Sözdördün Casalışı” isimli doktora tezinden üretilmiştir. / **Author’s Note:** This study was produced from the doctoral thesis titled “Kırgız Cana Tüştük Sibir Türk Tilderindeki Kurandı Atoç Sözdördün Casalışı”.

Katkı Oranı Beyanı: Bu makalenin tüm bölümleri tek yazar tarafından hazırlanmıştır. / **Author Contributions:** All sections of this article have been prepared by a single author.